

ЗМІСТ

Повертаємо борг (Вахтанг Кіпіані)	5
Світлана Панькова Марія — «затишний світ Михайла Грушевського»	7
Олександр Кучерук Доктор медицини Розалія Ліфшиць-Винниченко	24
Станіслав Слемпєнь Ольга Більська-Петлюра у світлі нових архівних досліджень	36
Тетяна Таїрова-Яковлєва Два рукостискання до Грушевського. Моя зустріч з Надією Суровцовою	50
Марта Гавришко Галицькі феміністки 1930-х: нацистське «кухня — церква — діти» не для нас	58
Ольга Гнатюк Ірена Ярославич — Рената Богданська. Найкрасивіші очі Львова між двох вогнів ідентичності	67
Богдан Червак Олена Теліга: «Життя — це боротьба, а боротьба — це справжнє життя»	77
Володимир В'ятрович Добро в найстрашніший час. Історія монахині Олени Вітер	89
Марина Мірзасєва «Сатана» у спідниці, або ж підпільниця, яку оминають кулі	104
Олександр Панченко Зв'язкова генерала Шухевича. Доля і чин Галини Дидик	112
Іван Ольховський Чешка, українка з вибору. Про трагічну долю дружини отамана Тараса Бульби-Боровця	123
Леся Бондарук Жіноче обличчя норильського повстання	132
Олена Бондаренко Дівчинка, яка перемогла ГУЛАГ	146
Оксана Кісь «Урки», «блатні», «битовички»: відносини українок-політв'язнів з кримінальними злочинницями в таборах ГУЛАГу	153
Дарина Рогачук За покликом рідної крові. Знайти родинну історію в архівах КГБ	164
Олександр Зінченко «Година папуги». Велике кохання Зоф'ї Бартницької	174
Юрій Зайшев Ніна Строката-Караванська. Донька української Одеси	179

Гульнара Бекірова	Айше Сейтмуратова. Депортована з Криму, засуджена, не переможена.	192
Вікторія Салова	Львівська пасіонарія. Історія життя Ірини Калинець	205
Вахтанг Кіпіані	Леся-українка, мама Георгія. Історія життя журналіста, який зник.	213
Ігор Галагіда	Українська мати польської «Солідарності». Невідоме дитинство Анни Валентинович	223
Максим Майоров	«Найпопулярніша воячка українського роду...». Лейтенант і волонтер Анна Храплива	232
Степан Бандера	Леся Бандера (1947—2011): «Тату, Ти є символом для цілої країни...»	239
Кирило Стеценко	«Найкраща українська співачка по обидва боки Атлантики»	246
Оксана Левантович	Марта Богачевська-Хомяк: «Україні, які не бачать позитивних змін, не знають свого власного життя»	283
Олена Білозерська	Три цілі за ніч. Жінка на війні з російським окупантом.	293
Наші автори		300

ПОВЕРТАЄМО БОРГ

Одразу відповім на найочевидніше запитання — чому після книжок про Другу світову війну й дисидента Василя Стуса ми вирішили видати в серії «Бібліотека "Історичної правди"» збірку про українських жінок?

Тому що ми в такий спосіб... повертаємо борг. Багато століть жінки були непомітними для літописців, хроністів, придворних істориків, партійних ідеологів, упорядників хрестоматій і багатотомних серій. Вони існували, але їх наче й не було. Може, тому, що на 99% тими, хто писав історію людства й України, були чоловіки?

Майже всі історичні постаті: вожді, князі, гетьмани, ясна річ — уся церковна ієрархія, митці, військовики — належали до так званої сильної статі. Навіть коли хотіли підкреслити чесноти нечисленних персонажів «прекрасної статі», то називали їх... мужніми. Як-от у випадку з Лесею Українкою, «єдиним мужчиною в українському письменстві», чи Юлією Тимошенко — «єдиним політиком з...» (тут спрацювала самоцензура: тестиклами, одним словом).

Це дуже звично. Але несправедливо. І антиісторично.

Треба по максимуму давати слово самим жінкам. Ми це й робимо — і на сайті «Історична правда», і в однойменному телевізійному проєкті.

Нехай жінки самі говорять про себе! Вони не «берегині» — що роль і цей ярлик для них придумали чоловіки. Українки були й мають бути повноцінними суб'єктами

історичного процесу. А для усвідомлення цього варто позбутися шор сприйняття жіноцтва, адже тут самі стереотипи.

Урешті-решт, панове чоловіки, жінок елементарно більше, ніж нас. Як читачок, зокрема. Нагадую це, щоб зняти всі сумніви щодо раціональних мотивів підготування до друку цієї книжки.

*Вахтанг Кіпіані,
головний редактор проекту «Історична правда»*

СВІТЛАНА ПАНЬКОВА

МАРІЯ — «ЗАТИШНИЙ СВІТ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО»

Хай би які були обставини знайомства Марії Вояковської та Михайла Грушевського, але їх достоту поєднало українське інтелектуальне середовище Львова. А головними свідками знайомства й закоханості стали ліричні поезії, якими Михайло спробував передати свої «невисловні» почуття. А Марія стала і товаришем, і «утіхою милою». Проте залишалася самодостатньою особистістю.

У переддень свого дня народження, 28 (16) вересня 1894 року, до Львова приїздить 28-літній новопризначений професор першої кафедри української історії, вихованець Університету св. Володимира Михайло Грушевський — «дуже скромненький і звичайний на позір, *та ще в чужині не знає, куди обернутись*». Сумує за київським товариством і поступово вживається у львівське. У автобіографічних оповіданнях змальовує себе в образі «високоповажного патріота», «поважного громадянина» («з довгим формуляром всяких заслуг», «чоловіка на становищу»), у якого молодий пух на щоках перетворився на жорстку бороду. І роздумує, чи море слави, популярності, вдячності, громадської користі «замінить чоловікові особисте щастя?»

За рік до початку «галицької доби» Михайла Грушевського збулася мрія про педагогічну кар'єру у Львові 26-річної Марії



Марія Вояковська — слухачка вчительської семінарії у Львові. Станіслав; перша половина 1880-х років

з дому Вояковських. Її шлях до столиці Українського П'ємонту був набагато складніший, аніж майбутнього чоловіка. Народжена 1868 року в селі Підгайчики на Тернопілі, шоста дитина в родині, Іванна-Марія рано втратила батька — місцевого греко-католицького пароха о. Сильвестра Вояковського. Непростим видався і шлях до освіти й престижної на той час посади вчительки. Спочатку були виділові школи в Тернополі й містечку Підгайці, згодом у Станіславі¹ й Кракові (1876—1884). Нарешті вчительська семінарія у Львові (1884—1887), на навчання в якій указує не лише свідоцтво з відзнакою, але й «Сведоцтво убожества», за яким юна семінаристка Марія Вояковська «єсть вкрайно убога, ибо не маючи отцани матери, удержується в школах лишь з милосердия». Далі була праця в п'ятикласній народній школі містечка Скала-над-Збручем, де мешкала її старша сестра Олімпія — дружина місцевого пароха Олександра Левицького. Після смерті матері саме отець Олександр візьме опіку над дівчиною.

У вересні 1893 року Марія отримала посаду вчительки-практикантки Першої міської жіночої виділової школи ім. королеви Ядвіги у Львові й поринула у вир інтелектуального, творчого життя міста. Заприятелювала з письменницею і громадською діячкою Наталією Кобринською, яку пізніше назве «провідницею жіночого руху в Галичині».

¹ Від 1962 року — Івано-Франківськ.

Закоханість у театр і музику зріднила молоду педагогиню з найвизначнішою співачкою світу — так за життя називали Соломію Крушельницьку. Виїхавши після закінчення Львівської консерваторії на студії до Італії, Соломія напише своїй львівській подрузі: «Я не забула за Тебе і не забуду ніколи, бо щось ми ся здає, що Тебе варто любити за Твою працю і за добре серце, котре на лици у Тебе вчитати можна».

Про ці взаємні симпатії й дружбу Марії з видатними українськими діячками згадає і Михайло Павлик, сповіщаючи 18 травня 1896 року Людмилі Драгомановій свіжу львівську новину: «Тут Грушівський жениться: бере собі смирну дівчину, учительку, сироту, добру мою знакому і радикалку — Вояківську, — що дуже гарно з его боку. Новоеврі дуже возлементують. Вояківська велика приятелька Кобринської і Крушельницької».

Точного дня й місця, де схрестилися та обнялися долі Михайла й Марії, закохані не описали. Сучасники ж по-різному називають обставини цього знайомства, але, поза сумнівом, їх поєднало українське інтелектуальне середовище Львова, у якому вони оберталися. Родини Барвінських і Шухевичів — перших «копікунів» професора Грушевського, були близькими й учительці Вояковській. Громадські, педагогічні справи поєднали Марію з донькою Олександра Барвінського — прихильницею феміністичного руху Ольгою. Численні запрошення членкині «Клубу русиною» Вояковській підписані



Марія Вояковська — учителька Першої міської жіночої вишкільної школи ім. королеви Ядвіги. Львів; початок 1890-х років

Михайло
Грушевський:
«Шукаю
товариша
широкого,
розумного
і доброго,
співробітника
в праці
громадській,
аби жити з ним
душею в душу,
а хто шукатиме
в мені того ж...
сподіюся, що не
помилиться».

його очільницею — дружиною етнографа Володимира Шухевича Герміною. Це їхній молодшій донечці Михайло присвятив поетичні рядки «Я так люблю в тобі твій усміх непорочний...», а Шухевичі в перспективному професорові вбачали блискучу партію для своєї Орісі. Однак тій було лише 13, а романтичними історіями Михайло вже не марив, вони залишилися в минулому.

Очевидці тогочасних подій, листи, підказують, що після знайомства ні Михайло, ні Марія не відклали свого вінчання на невизначене майбутнє. Свідками закоханості стали також ліричні поезії професора Грушевського, датовані другою половиною квітня 1896 року. Ними він спробував передати свої почуття «невисловні», які пробудив у його душі світлий образ Марії:

Мій світе затишний, моя утіхо мила,
Яку в собі ти радість принесла!
Блаженна сила та, що на широком світі
Докупи нас звела.
Сміливо й радісно, без страху та вагання
Рушаймо ми тим шляхом світовим...

Ця поезія народилася, напевно, тоді, коли Марія відповіла «Так!» на лист-освідчення Михайла Грушевського від 23(11) березня 1896-го: «Думаю, що для Вас не тайна моя симпатія до Вашої особи... Але ми так недавно знаємося, що — припускаю — моя звичайна насмішкувата і скептична покривка могла затулити не в однім мій дійсний характер; прошу вірити, що здатний я й до глибокого і тривкого почуття, а люде, що ближше знають мене, потвердили б, що маю владу добродушну і вирозумілу. Шукаю товариша широкого, розумного і доброго, співробітника в праці громадській, аби жити з ним душею в душу, а хто шукатиме в мені того ж... сподіюся, що не помилиться».

Відповідь «Так!» Михайло дістав доволі скоро, бо вже в середині квітня того року його мама, яка мріяла про «добру

і спокійну» подругу для старшого сина, турбувалася про благословенні ікони. На початку травня відбулося знайомство з родиною майбутньої дружини: старшою сестрою Олімпією та її чоловіком — парохом греко-католицької церкви Святого Миколая в Скалі-над-Збручем Олександром-Костянтином Левицьким. Тоді ж було вирішено і про вінчання, бо невдовзі мати, Глафіра Захаріївна Грушевська, повідомляла, що молодший брат Олександр бажав би приїхати, але не була певна, чи встигне оформити паспорт та «чи знайде він цю Скалу».

З листування професора Грушевського з батьками відомо, що вони намагалися переконати сина вінчатися в православній церкві чи то в Києві, чи то в одному з храмів Київської губернії, де служили священниками рідні як по батьківській, так і материнській лінії. Однак Михайло пристав на волю коханої, і одним з визначальних факторів цього рішення була постать авторитетного пароха і просвітника Олександра Левицького, з яким запізнався і з яким заприятелював. Та, власне, і корені роду матері Михайла Грушевського проросли від греко-уніатського священника Петра Опущкевича. Про це пам'ятали в родині, і, втішаючи брата, сестра Ганна в ці дні писала: «...уніатська віра і наша православна дуже мало різняться одна від одної».

Але ж треба було полагодити формальності. Власне, один із перших виявлених листів отця Левицького до Михайла Грушевського присвячений саме їм: «Нетерпеливо очікую відомости від Вас про Ваше вінчанє, як рішились те, де має ся відбути, а властиво як рішив компетентний той священник: чи може дати мені делегацію, чи ні? Чи він ся поінформував в тім ділі добре, чи взагалі буде се по закону, чи ні?».

Для отримання повноваження о. Левицькому Грушевський звертається до єдиної у Львові православної церкви Святого Георгія, парафіянином якої був, та відбуває 14(2), 17(5) та 24(12) травня 1896 року біблійні оповіді, готуючись до майбутнього шлюбу.

У цей самий час, 7 травня (за новим стилем), о. В. Томович повідомляє, що не заперечує, щоб священник Левицький



Марія і Михайло Грушевські:
перше відоме спільне фото подружжя. Львів; 1896 рік

здійснив обряд вінчання, і передає в консисторію підготовану ним «декларацію» для отримання дозволу. Справа зволікалася, і лише після телеграми зі Скали той же отець Томович спрямовує Грушевському повідомлення про намір клопотатися в консисторії про письмову «диспензу» — дозвіл на вінчання греко-католицьким священником.

А вже 26 травня під склепінням греко-католицької церкви Святого Миколая в Скалі-над-Збручем отець Олександр Левицький здійснив обряд вінчання.

У цей день Марія стала Грушевською, пані Професоровою, гранд-дамою львівського українського товариства. Невдовзі після вінчання о. Олександр надсилає молодятam листа з батьківськими настановами: «Кохані! Що там у Вас чувати? Як ся Марина справує, добра чи кепська жінка?».

Михайло Грушевський не помилився: Марія була саме таким товаришем/другом, якого він і шукав, була «утіхою милою», за яку дякував Богові. Через багато літ Наталя Полонська-Василенко зауважить, що Марія Грушевська — дружина, завжди переростала Марію Грушевську — наукову робітницю й письменницю. Однак модерна, освічена, амбітна,

активна, вона залишалася самодостатньою особистістю, хоча після шлюбу її ім'я завжди перебуватиме у світлі/тіні імені знаменитого чоловіка.

Чи втратив феміністичний рух свою ширю прихильнишю? Звичайно, ні! Її життя було частинкою цього руху, адже ідеї жіночої емансипації перебували в центрі розвою всіх товариств, з якими вона співпрацювала багато років. А всесвіт взаємоповаги та родинного порозуміння розвінчав тогочасні дискусії-занепокоєння, як би то жіноча емансипація не зруйнувала традиційні сімейні цінності.

Пишаючись здобутками українського жіноцтва, 1920 року Марія писала: «Швейцарія, найкраще зорганізована й можна сказати найкультурніша країна в Європі не дала ще й досі політичних прав своїм жінкам, а наша нещасна й розбита в першій хвилі свого свобідного життя усунула всі різниці в правах між своїми громадянами». У цей самий час Марія разом з Надією Суровцовою активізує роботу Національної ради українських жінок, обраної на жіночому з'їзді в Кам'янці-Подільському для ведення роботи в міжнародних жіночих організаціях.

Після шлюбу Марія й далі підтримує «огнища життя інтелектуального» — Клуб русинок і Кружок українських дівчат, співпрацює з Українсько-руським педагогічним товариством, Науковим товариством імені Шевченка, Українсько-руською видавничою спілкою, Українсько-руським драматичним товариством ім. Івана Котляревського, жіночою промисловою спілкою «Труд».

У 1900 році на з'їзді жінок у Львові з ініціативи Наталії Кобринської та Марії Грушевської засновано товариство «Руська захоронка» (після 1912 року — «Українська захоронка»), яке дбало і про дітей, організовуючи дитячі садочки, і про їхніх матусь, відкриваючи перед ними нові перспективи.

Найщасливішою подією в житті Марії та Михайла Грушевських стало народження 21 червня 1900 року доньки Катерини — Кулюні. Дитя було таким довгожданим, що про вагітність